

Tomasz Pawłuszko

Akademia Wojsk Lądowych we Wrocławiu
Wydział Nauk o Bezpieczeństwie
ORCID 0000-0002-5572-3199

Bezpieczeństwo ontologiczne państwa – koncepcja i zastosowanie

Ontological Security of State – Concept and Application

Abstrakt: Tekst poświęcony jest koncepcji tzw. bezpieczeństwa ontologicznego, rozwijanej przez m. in. Anthony’ego Giddensa i Brenta J. Steele’a na gruncie badań stosunków międzynarodowych. Propozycja ta zakłada, że władze państw kierują się czynnikami ideacyjnymi w analizie otoczenia międzynarodowego i działają na podstawie wzorców kreujących tożsamość danego państwa. W artykule zarysowano podstawy tej koncepcji, analizowane są sposoby jej zastosowania. Celem tego przedsięwzięcia jest wzbogacenie warsztatu naukowego badań nad bezpieczeństwem narodowym i międzynarodowym.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo, konstruktywizm, Giddens, państwo

Abstract: Article explores the idea of ontological security, invented by Anthony Giddens and developed by e.x. Brent J. Steele in the field of international studies. This concept suggests that the leaders of states focus on ideational factors in international relations environment and act on the basis of the perception of identity patterns in explaining states actions. In this paper I reconstruct theoretical base for ontological security, I analyse its analytical utility. The aim of this article is to strengthen theoretical developments in the field of security studies.

Keywords: security, constructivism, Giddens, state

Wprowadzenie

Artykuł poświęcony jest koncepcji tzw. bezpieczeństwa ontologicznego, który to termin spopularyzował brytyjski socjolog Anthony

Giddens na początku lat 90. XX wieku¹. Jednak jego zauważalne i dyskutowane zastosowanie w analizie stosunków międzynarodowych pojawia się dopiero pod koniec pierwszej dekady XXI wieku². W Polsce najszybciej termin ten przyswaja filozofia i pedagogika³. Pojawienie się tego pojęcia skłania do odświeżenia wielu teorii i ustaleń współczesnych nauk społecznych. Chodzi o kwestię tożsamości i ideologii państwa, jego ról międzynarodowych, a także percepcji zagrożeń jego bezpieczeństwa. Tematy te są na tyle ważne, że warto przyjrzeć się możliwym efektom zastosowania koncepcji bezpieczeństwa ontologicznego w praktyce naukowo-badawczej.

Artykuł składa się z kilku części. Na początku dokonuję wyjaśnienia terminu „bezpieczeństwo ontologiczne” i opisuję studia Brenta J. Steele’a, które popularyzują tę koncepcję⁴. Następnie umiejscawiam ją i konfrontuję z dotychczasową terminologią i teoriami. Wreszcie odnoszę się do możliwego jej zastosowania w wyjaśnianiu aktywności państw. Tekst wieńczy krytyka i podsumowanie. W pracy wykorzystałem wiedzę z zakresu współczesnej debaty nad paradygmatami i teoriami w obszarze nauk społecznych⁵. Bazę źródełową tekstu stanowią monografie i artykuły naukowe poświęcone teorii bezpieczeństwa, państwa i stosunków międzynarodowych. Szczególnie uwzględniłem w analizie założenia podejścia konstruktywistycznego, które wskazuje na kluczową rolę czynników ideacyjnych w wyjaśnianiu zjawisk społecznych. Konstruktywiści są przedstawicielami interpretatywizmu, podkreślając wagę interpretacji zjawisk w procesie poznawczym⁶. Dotyczy to też złożonych wytworów

¹ A. Giddens, *The Consequences of Modernity*, Stanford 1990; A. Giddens, *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge 1991.

² C. Kinvall, *Globalization and Religious Nationalism: Self, Identity, and the Search for Ontological Security*, „Political Psychology” 2004, Vol. 25, No. 5, p. 741-767; J. Mitzen, *Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma*, „European Journal of International Relations” 2006, Vol. 12 (3), p. 341-370; A. Zarakol, *States and Ontological Security: A Historical Rethinking*, „Cooperation and Conflict” 2017, Vol. 52, s. 48-68.

³ H. Mamzer, *Poczucie bezpieczeństwa ontologicznego*, Poznań 2008.

⁴ B.J. Steele, *Ontological Security in International Relations. Self-Identity and the IR State*, New York-London 2008.

⁵ T. Pawłuszko, *Polish Approach to Security Studies. Between Political Science and Economy*, „Miscellanea Oeconomicae” 2017, Vol. 2, No. 4, p. 105-116.

⁶ T. Hopf, *The Promise of Constructivism in International Relations Theory*, „International Security” 1998, Vol. 23, No. 1, p. 171-200; M. Bevir, R.A.W. Rhodes, *Teoria interpretacyj-*

i instytucji, powstałych w wyniku aktywności człowieka. Głównym punktem odniesienia dla poniższej analizy będzie instytucja współczesnego państwa.

Definiowanie bezpieczeństwa ontologicznego

Bezpieczeństwo jest jedną z podstawowych wartości życia jednostkowego i zbiorowego. Nauki społeczne, które zajmują się wartościami i wynikającymi z nich zachowaniami, sensami i instytucjami, traktują bezpieczeństwo jako podstawową potrzebę człowieka⁷. Jest ono definiowane zwykle jako stan i proces zapewniania istnienia i rozwoju („zabezpieczenia”) danego bytu. Jest więc związane z kondycją bytu i jego przetrwaniem. Problematyka ta stanowi przedmiot zainteresowania ontologii, dyscypliny filozofii zajmującej się ludzką wiedzą o bycie.

Kwestia uzyskania przez człowieka samodzielnej pewności i oparcia dla własnego istnienia jest kluczowym zagadnieniem zachodniej filozofii od czasów co najmniej Kartezjusza. Nowożytnie zwątpienie człowieka w naturę i boski Absolut zrodziły próby oparcia bytu indywidualnego człowieka na jego myśleniu (*cogito ergo sum*). Filozofia kartezjańska staje się badaniem świadomości i zawartości ludzkiego umysłu. W filozofii współczesnej tematyka ta była podejmowana między innymi przez zwolenników fenomenologii, filozofii życia oraz egzystencjalizmu. Fenomenologia Edmunda Husserla była w historii filozofii jedną z ostatnich idealistycznych prób dotarcia do ostatecznych źródeł poznania⁸. Idąc drogą Kartezjusza, Husserl i jego uczniowie próbowali uporządkować dane świadomości w celu dotarcia do istoty postrzeganych fenomenów⁹. Szkoła fenomenologiczna,

nistyczna, [w:] *Teorie i metody w naukach politycznych*, red. D. Marsh, G. Stoker, Kraków 2006, s. 131-152.

⁷ R. Jackson, G. Sorensen, *Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych. Teorie i kierunki badawcze*, Kraków 2006.

⁸ E. Husserl, *Filozofia jako ścisła nauka*, Warszawa 1992; E. Husserl, *Kryzys nauk europejskich i fenomenologia transcendentna: wprowadzenie do filozofii fenomenologicznej*, Warszawa 2017; D. Zahavi, *Fenomenologia Husserla*, Kraków 2012; M. Waligóra, *Wstęp do fenomenologii*, Kraków 2013.

⁹ R. Ingarden, *Wstęp do fenomenologii Husserla. Wykłady wygłoszone na uniwersytecie w Oslo*, Warszawa 1974; A. Póltawski, *Realizm fenomenologii: Husserl, Ingarden, Stein, Wojtyła*, Toruń 2000.

popularna w XX wieku również w Polsce (R. Ingarden, J. Tischner i in.), inspiruje do dziś wielu badaczy, nawet jeśli sceptyczni filozofowie (L. Kołakowski) skazali próbę zdobycia przez człowieka trwałej pewności na niepowodzenie¹⁰. Druga gałąź refleksji filozoficznej związana była z pesymistyczną diagnozą natury ludzkiej i zdolności człowieka do samopoznania. Idąc za ustaleniami A. Schopenhauera, S. Kierkegaarda i F. Nietzschego, wpływowi filozofowie współcześni, tacy jak W. Dilthey, H. Bergson, M. Heidegger czy J. P. Sartre, podkreślali samotność człowieka w zmaganiu z własną egzystencją¹¹. Człowiek nie tyle „jest”, ale wciąż „staje się” i próbuje poznać „siebie samego”. Wydaje się, że również i to ujęcie skazane jest na brak uniwersalnych rozwiązań (egzystencjalizm jest bardzo indywidualistyczny)¹². Człowiek jest dla samego siebie tajemnicą, gdyż nie jest pewien kim jest i nie wie jak dotrzeć do wiedzy pewnej o sobie i świecie. Rozwój nauk przyrodniczych nie rozwiał wątpliwości filozofów. Kryzys ten jest związany z brakiem pewności co do tożsamości podmiotu poznającego. I to właśnie kwestię tożsamości i samoświadomości podnosi współcześnie koncepcja bezpieczeństwa ontologicznego.

Socjologowie ponowoczesności, tacy jak Z. Bauman i A. Giddens, uwypuklili społeczny wymiar kryzysowej kondycji człowieka, podkreślając jego płynną tożsamość¹³. Współczesny człowiek musi stale rekonstruować swoją pozycję społeczną, ponieważ nie otacza go już nic pewnego. Stabilne życie epoki agrarnej (jedno miejsce zamieszkania, jedna praca, jedna rodzina, ustalone role społeczne) należy do przeszłości, a epoka informacyjna stale wymaga od jednostki reagowania na nowe bodźce. Wspomniany A. Giddens zdefiniował bezpieczeństwo ontologiczne jako „poczucie ciągłości i porządku zdarzeń”

¹⁰ L. Kołakowski, *Husserl i poszukiwanie pewności*, Kraków 2003.

¹¹ T. Gadacz, *Historia filozofii XX wieku. Filozofia życia. Pragmatyzm. Filozofia ducha*, t.1, Kraków 2010, s. 7-158.

¹² J.P. Sartre, *Egzystencjalizm jest humanizmem*, Warszawa 1998. Podobne poglądy do Sartre'a głosił współczesny mu polski pisarz i myśliciel: W. Gombrowicz, *Kurs filozofii w sześć godzin i kwadrans*, Kraków 2017.

¹³ Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, Kraków 2006; A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Warszawa 2010.

(*a sense of continuity and order in events*) w życiu człowieka¹⁴. Przyjrzyjmy się tej koncepcji bliżej.

Należy podkreślić, że jest to inne znaczenie terminu „bezpieczeństwo” niż przyjęte w języku potocznym. Zazwyczaj mówiąc o bezpieczeństwie podkreślamy kwestię przetrwania podmiotu, odsyłając do hierarchii potrzeb Abrahama Masłowa¹⁵. Potrzeba bezpieczeństwa odwołuje się do zapewnienia człowiekowi możliwości przetrwania, posiadania dachu nad głową i możliwości utrzymania się. Również i politolodzy pisząc o bezpieczeństwie państwa, wskazują na potrzebę „przetrwania” całych instytucji: państwa, sojuszu lub innych. Tymczasem w rozumieniu Giddensa chodzi raczej o niepewność co do własnej tożsamości. Pisze on, że bezpieczeństwo ontologiczne oznacza posiadanie przed podmiot odpowiedzi na fundamentalne pytania egzystencjalne, które zadaje nam życie (w dokładnym brzmieniu: *to be ontologically secure is to possess answers to fundamental existential questions which all human life in some way addresses*). Nie muszą to być, jak się zdaje, odpowiedzi ostateczne. Jak trafnie zauważa B. Steele, bezpieczeństwo ontologiczne jest więc czymś odmiennym od bezpieczeństwa rozumianego jako przetrwanie bytu. Chodzi tu raczej o „posiadanie” przez dany podmiot poczucia sensu istnienia w konkretnej czasoprzestrzeni¹⁶.

Bogate w znaczenia słowo „sens” odsłania kolejne problemy definicyjne. Zachodnia kultura filozoficzna od czasów Platona i Arystotelesa podkreśla celowość istnienia wszystkich bytów. W racjonalnym świecie zachodniej filozofii byt jest zawsze bytem „w jakimś celu”, „ku czemuś”. Celem tym może być jakaś forma istnienia, spełnienie oczekiwań społeczności lub wypełnienie tożsamości podmiotu. Klasyczna filozofia bytu traktowała człowieka jako obiekt refleksji, element całości istnienia gwarantowanej przez porządek naturalny (w ujęciu świeckim) lub porządek boski (w ujęciu religijnym)¹⁷. Tymczasem filozofia pokartezjańska postuluje indywidualne

¹⁴ A. Giddens, op. cit., s. 35-69. Giddens korzysta z inspiracji pracami filozofa L. Wittgensteina.

¹⁵ A. Maslow, *W stronę psychologii istnienia*, Warszawa 1986.

¹⁶ B.J. Steele, *Ontological Security...* op. cit., s. 2-3.

¹⁷ S. Świeżawski, *Dzieje europejskiej filozofii klasycznej*, Warszawa 2004; A.O. Lovejoy, *Wielki tańcuch bytu: studium z dziejów idei*, Gdańsk 2009.

odkrywanie sensu i tożsamości przez jednostkę. W XVIII wieku filozofia Oświecenia uczyniła postulat badania rozumności człowieka wręcz wymogiem uzyskania przezeń dojrzałości. Dynamiczny rozwój filozofii i psychologii w XX wieku dodał do tej dyskusji liczne nowe wątki.

Tabela 1. Dwie koncepcje bezpieczeństwa

	Tradycyjne bezpieczeństwo	Bezpieczeństwo ontologiczne
<i>Bezpieczeństwo to...</i>	przetrwanie	bycie / istnienie
<i>Podmiot jest strukturyzowany...</i>	poprzez dystrybucję siły w systemie	nawyki i tożsamość
<i>Źródło niebezpieczeństwa</i>	strach wobec zagrożenia	niepewność (brak kontaktu z własną jaźnią)
<i>Wynik błędnej decyzji podmiotu w sytuacji wyzwania</i>	fizyczne uszkodzenie	wstyd
<i>Mierzenie wyników</i>	zmiana potencjału materialnego, zniszczenia, śmierć	dysonans poznawczy – różnica pomiędzy własną narracją a własnym postępowaniem
<i>Zmiana strukturalna</i>	zmiana w dystrybucji siły	zmiana w tożsamości, zmiany rutynowych nawyków i sytuacji

Opracowanie na podstawie: B.J. Steele, *Ontological Security in International Relations. Self-Identity and the IR State*, New York-London 2008, p. 52.

Tabela 1 przedstawia porównanie tradycyjnej wizji bezpieczeństwa, wykorzystywanej w naukach o polityce i bezpieczeństwie (m.in. realizm polityczny, nawiązujący do pozytywizmu), z ujęciem bezpieczeństwa ontologicznego. W tradycyjnym rozumieniu niebezpieczeństwo oznacza fizyczne i mierzalne zagrożenie dla danego podmiotu. Na przykład państwo może paść ofiarą agresji innego państwa lub buntu w ramach własnej struktury. Ujęcie to skupia się na próbie zobjektywizowania zdarzeń i opisanu ich przebiegu w ujęciu przy czynowo-skutkowym. W koncepcji bezpieczeństwa ontologicznego

problemem jest zaś tożsamość i samopoznanie podmiotu. Decyzje państw wynikają z wiedzy i sposobu myślenia decydentów o potrzebach i interesach własnych i państwa. Bezpieczeństwo ontologiczne ma charakter dyskursywny. Wyłania się w procesie nadawania znaczeń i sensu rozmaitym zdarzeniom dotyczącym danego podmiotu. Steele podkreśla klasyczne stwierdzenie szkoły realizmu politycznego, iż „państwa są racjonalnymi egoistami”. Dodaje jednak, że ów „egoizm” nie opiera się na czynniku materialnym (np. zasoby militarne państwa), ale na czynniku ideacyjnym (tożsamość, idee polityczne, wizje polityki), który nadaje sens wykorzystaniu czynnika materialnego¹⁸.

Bezpieczeństwo ontologiczne a kwestia wartości

W klasycznej teorii neorealizmu w stosunkach międzynarodowych państwa dążą do przetrwania (*survival*) i potęgi (*power*). Ideologie, programy polityczne i tzw. czynniki miękkie mają w tej wizji zdecydowanie drugorzędny charakter. Kenneth Waltz przekonująco dowodził, że w czasie zimnej wojny zarówno USA, jak i ZSRR (pomimo odmiennych ideologii państwowych) dążyły do tych samych celów politycznych: bezpieczeństwa, ekspansji i dominacji¹⁹. Konkurencyjna koncepcja bezpieczeństwa w rozumieniu teorii krytycznej ma prekursora w postaci tezy Roberta Coxa, iż każda teoria powstaje w jakimś celu / dla kogoś (*Theory is always for someone and for some purpose*)²⁰. Cox, jako marksista, uważał, że czynniki materialne stanowią jedynie bazę dla nadbudowy, tj. aparatu decyzyjnego danego podmiotu / państwa. Dlatego niekiedy działania państw nie wynikają z oczekiwań innych co do ich potencjału materialnego, ale są wynikiem percepcji, założeń i celów poszczególnych decydentów.

¹⁸ A. Wendt, *Constructing International Politics*, „International Security” 1995, Vol. 20, No. 1, p. 71-81.

¹⁹ K. Waltz, *Struktura teorii stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2012, s. 198-209. Tytuł książki jest błędnym tłumaczeniem oryginalnego tytułu *Theory of International Politics* (teoria polityki międzynarodowej). Prawdopodobnie błędu w tytule dokonano celowo z powodów komercyjnych.

²⁰ R. Cox, *Social Forces, States, and World Orders: Beyond International Relations Theory*, „Millennium: Journal of International Studies” 1981, Vol. 10, No. 2, p.128.

Atak hitlerowskich Niemiec na kolejne państwa europejskie był zaskoczeniem dla opinii publicznej ówczesnych mocarstw, które wzięły pod uwagę głównie relatywnie niewielki materialnie potencjał militarny III Rzeszy. Składniki ideowej tożsamości nazizmu zlekceważono, traktując je jako jedną z wielu dotychczasowych ideologii politycznych.

Bezpieczeństwo ontologiczne wskazuje na proces konstruowania tożsamości podmiotu, który manifestuje się poprzez określone decyzje i praktyki społeczne²¹. W klasycznych tekstach realizmu politycznego znajdziemy liczne odwołania do idei, którym winno hołdować państwo. Hans Morgenthau czy Raymond Aron pisali o honorze, chwale i prestiżu państwa, które są składową tożsamości i wizerunku każdego państwa²². Państwem kieruje więc nie jednolite dążenie do potęgi, ale raczej kalkulacja i amalgamat różnych potrzeb wynikających z wizji politycznych rządzących. Nieostre pojęcia, takie jak „chwała”, czy „hańba” mogą dzięki temu zyskać konkretny wymiar.

Analizowanie działań państw poprzez podkreślanie kierowania się przez nie swoistymi „emocjami”, takimi jak wspomniane „wstyd”, czy „chwała” zawsze było obarczone sporym ryzykiem. Badacz zawsze mógł być uznany za propagandzistę. Ponadto uznanie, że państwo „zrobiło X lub Y” mogło być kojarzone z czasami monarchii absolutnych, gdy to monarcha reprezentował państwo (słynne „państwo to ja” Ludwika XIV). Jest to tzw. antropomorfizacja państwa. Innym podobnym skojarzeniem są popularne w XIX wieku teorie organicystyczne, traktujące państwo jak żywy organizm z emocjami, nawykami i rolami odgrywanymi w społeczności (międzynarodowej). Wreszcie język pojęć tak ogólnych, jak „honor” lub „misja cywilizacyjna” państwa był po II wojnie światowej zdecydowanie w odwrocie. Po wojennej katastrofie i wykorzystaniu wielu klasycznych pojęć filozofii polityki w służbie ideologii nauki społeczne starały się stworzyć nowy język opisu rzeczywistości, co doprowadziło do rozwoju funkcjonalizmu i szkoły systemowej²³.

²¹ E. Adler, V. Pouliot, *International Practices*, Cambridge 2011.

²² H.J. Morgenthau, *Polityka między narodami. Walka o potęgę i pokój*, Warszawa 2010; R. Aron, *Pokój i wojna między narodami*, Warszawa 1995.

²³ K. von Beyme, *Współczesne teorie polityczne*, Warszawa 2007, s. 20-23.

Jednak w drugiej połowie XX wieku należy odnotować zainteresowanie niektórych badaczy kwestią emocji i postaw w polityce. Jednym z tych badaczy był słynny ekonomista Albert O. Hirschman. W ważnej pracy pt. *Namiętności i interesy* podkreślał on, że decyzje podmiotów powodują ich przekonania co do hierarchii wartości²⁴. Hirschman analizował m.in. kwestię szacunku do pracy. Przez setki lat pracę dla zysku uważano za zajęcie niegodne, kojarzone albo z niskim statusem społecznym, albo z nieetycznymi chciwością i próżnością. Tymczasem współcześnie zarabianie pieniędzy stało się jednym z szanowanych sposobów awansu społecznego. Negatywny pogląd na zarabianie pieniędzy został upowszechniony w średniowieczu przez św. Augustyna i przetrwał setki lat. Dążenie do rzeczy materialnych wiązano z grzechem i upadkiem człowieka. W tym samym czasie Augustyn dowartościował inną namiętność: pragnienie chwały. Sława i chwała rycerza mogła bowiem stać się bramą do zbawienia (główna wartość w światopoglądzie chrześcijańskim), a wyczyny bohaterskie mogły być opiewane w pieśniach trubadurów i żywotach świętych. Tymczasem bogactwo pozostawało w średniowieczu sprawą zasadniczo prywatną. O takim oglądzie świata decydowała przez setki lat lektura pism religijnych (wedle Biblii niemożliwe jest równoczesne służenie Bogu i mamonie). Wartościowany pozytywnie etos rycerskiego heroizmu przetrwał aż do XVII wieku, kiedy w epoce kartezjańskiego racjonalizmu jednostka zwróciła się w stronę poznania samej siebie. Odtąd rycerstwo kojarzono z czymś przestarzałym, z głupotą, nieuctwem, naiwnością i pychą²⁵. Figurą literacką, która w pełnej krasie zaprezentowała nowy sposób postrzegania cnót rycerskich, był powszechnie wyśmiewany szlachcic Don Kichot.

Celem epoki nowożytnej była próba poznania człowieka „jakim naprawdę jest”, co zauważalne jest w pismach Niccolo Machiavelliego i Thomasa Hobbesa²⁶. Autorzy ci dążyli do opisania interesów i rzeczywistej natury człowieka w celu usprawnienia jego działania. Racjonalizm wyparł namiętności, stając się na kilka stuleci nowym

²⁴ A. Hirschman, *Namiętności i interesy*, Kraków 1996.

²⁵ Ibidem, s. 22-27.

²⁶ Ibidem, s. 30-35.

przewodnikiem po świecie społecznym nowożytności. Państwo i polityka stały się narzędziami ujarzmania emocji i kontroli społeczeństwa. Zdaniem Hirschmanna wiara w prawo i obiektywne racjonalne zasady pozwolą stworzyć potęgę, bogactwo i mądrość, czyli nowe inspiracje dążeń ówczesnych elit. Rewolucja handlowa i kolonizacja świata pozaeuropejskiego spowodowały ekonomizację myślenia, co z kolei spopularyzowało używanie języka interesu: korzyści stały się ważniejsze niż cnoty i przyjemności. Rozumność i rozsądek mają prowadzić do odkrycia praw rządzących rzeczywistością oraz do poprawy bytu człowieka. Dowartościowanie działalności ekonomicznej i sukcesu zastąpiło popularną w średniowieczu hierarchię wartości ze zbawieniem i chwałą jako naczelnymi motywami postępowania elit.

Myśliciele Oświecenia uważali, że np. robienie interesów i handel pociąga za sobą liczne zalety etyczne, takie jak skromność, oszczędność i pracowitość. Adam Smith podkreślał, że handel przyniósł ludziom wolność, poprawę dobrobytu i bezpieczeństwo²⁷. Podstawową troską zwykłego człowieka jest bowiem przetrwanie i poprawa warunków materialnych. Długi XIX wiek, będący okresem pokoju, rozkwitu gospodarczego i ekspansji Europy na inne kontynenty, wywołał kolejną debatę o kryzysie namiętności. Wielu intelektualistów epoki romantyzmu i rewolucji przemysłowej pisało, iż racjonalizm doprowadził do upadku znaczenia namiętności i chaosu moralnego w społeczeństwie. Karl Marks pisał o teorii alienacji, Zygmunt Freud o niewoli *libido*, a Max Weber o rozpadzie magicznej wizji świata. Wnioskiem z tej refleksji był klimat dekadencji i pesymizmu. To krótkie podkreślenie znaczenia prac Alberta Hirschmanna jest konieczne, aby zauważyć fakt, że władzę w państwie sprawują ludzie o różnych tożsamościach, którzy kierują się różnymi wartościami.

Temat namiętności, wartości i tożsamości został wprowadzony niedawno do badań nad polityką międzynarodową. Wątek znaczenia tożsamości na początku lat 90. XX wieku wprowadził Samuel Huntington w pracy o zderzeniu cywilizacji²⁸. Bardziej współczesne ujęcie zaproponował niedawno francuski politolog Dominique Moisi w pracy *Geopolityka emocji. Jak kultury strachu, upokorzenia, nadziei*

²⁷ Ibidem, s. 41-63.

²⁸ S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 1996.

*przeobrażają świat*²⁹. Inaczej niż Hirschmann, uważał on, że emocje (narodowe, religijne, ideologiczne, osobiste) zawsze były pierwszoplanowym czynnikiem w polityce. Moisi w swej analizie wybiera strach, nadzieję i upokorzenia – bo są to emocje związane z wiarą w siebie, co jest kluczowe dla postrzegania narodów, społeczeństw i radzenia sobie z wyzwaniem. Francuz uważa, że wiek XX był „wiekiem Ameryki i wiekiem ideologii”, a wiek XXI będzie „wiekiem Azji i wiekiem tożsamości”. Dziś ważniejsze od poglądów politycznych mają: postrzeganie własnej istoty, pewność siebie, osiągnięcia, szacunek lub jego brak. Jak zbadać tak nieostre kategorie, jak pewność siebie czy szacunek? Moisi proponuje tzw. „kartografię emocji”, w postaci łączenia przez badacza rozmaitych elementów, takich jak sondaże wartości, analiza oświadczeń, praktyk, wytworów kulturowych, a nawet architektury. Traktuje je jako wskaźniki emocji. Tezą autora jest twierdzenie, że w epoce globalizacji relacje podmiotu z Innym stają się bardziej fundamentalne niż kiedykolwiek przedtem. W XVII i XVIII wieku Inność budziła w Europie zaciekawienie. Po rewolucji transportowej Inni stali się elementem przedsięwzięć gospodarczych i militarnych Europejczyków. W XX wieku Inny powoli staje się kimś, kto zmusza nas do zastanowienia się nad tożsamością i naszymi modelami społecznymi. Inny przestaje być gościem w naszym świecie, staje się jego stałym elementem. W XXI wieku Inny może być kimś, kto dominuje.

Moisi podkreśla obecność emocji w procesie kształtowania tożsamości. Jak wspomniano, wyróżnia on trzy podstawowe emocje społeczne: nadzieja, upokorzenie i strach³⁰. Nadzieja to zaufanie. Rozumiana jest na sposób świecki i stanowi wiarę we własną tożsamość, jest przeciwieństwem rezygnacji. Współcześnie zanika duchowe znaczenie nadziei, a ona sama zyskuje materialistyczny sens. Nadzieja jest obecna w krajach azjatyckich – są to kraje ogromnego wzrostu gospodarczego, młodej populacji i bogatej historii. Upokorzenie to niemoc, wypływająca z poczucia utraty kontroli na życiem. Może dotyczyć zarówno jednostek, jak i zbiorowości. Opis Moisi

²⁹ D. Moisi, *Geopolityka emocji. Jak kultury strachu, upokorzenia, nadziei przeobrażają świat*, Warszawa 2012.

³⁰ Ibidem, s. 19-25.

przypomina tu ustalenia szkoły postkolonialnej³¹. Inny wchodzi w prywatność życia podmiotu i uzależnia go od siebie. Kraje zdominowane przez emocje upokorzenia charakteryzuje poczucie wywłaszczenia z teraźniejszości, a jeszcze bardziej przyszłości, całkowicie różnej od gloryfikowanej przeszłości. W przyszłości uwarunkowania dyktuje Inny. Figurą dla tej emocji są kraje bliskowschodnie, w ogromnej mierze muzułmańskie. Kraje te w większości nie posiadają znaczących osiągnięć gospodarczych, ekonomicznych ani sportowych³². Brak na kontynencie europejskim znaczących postaci kulturalnych, społecznych i politycznych wywodzących się ze społeczności muzułmańskich. Zagubieni młodzi mężczyźni, nie potrafiący odpowiedzieć sobie na podstawowe pytania dotyczące tożsamości, etyki seksualnej, rodzinnej, łatwo ulegają perswazji radykałów, próbujących nadać sens ich egzystencji. W wypowiedziach wielu przywódców politycznych i religijnych pojawiają się geopolityczne fantazje o minionej chwale. Trzecią emocją jest strach, który wyrasta z niepokoju na temat własnej tożsamości. Strach w ujęciu Moisi jest przede wszystkim reakcją na uczucia i wydarzenia gdzie indziej³³. Współczesna tożsamość Europejczyków jest zupełnie inna niż przed stu laty. Europa jeszcze sto lat temu rządziła światem, a wewnętrzne *de facto* wojny europejskie były wojnami światowymi³⁴. Następnie przez kilkadziesiąt lat zimnej wojny Europa nadal pozostawała raczej przestrzenią nadziei niż strachu przed ZSRR. Teraz jednak powszechne jest w Europie przekonanie, że o świecie decydują inni. Dziś w Europie często podkreśla się kryzys instytucji, utrzymuje się bezrobocie, rośnie niepewność co do powodzenia gospodarczego w przyszłości. Europejczycy z obawą obserwują upokorzenie i desperację muzułmańskich terrorystów, boom demograficzny w sąsiedniej Afryce oraz rosnącą potęgę krajów Azji, które stwarzają zagrożenia nie tylko dla bezpieczeństwa militarnego, rynku pracy i ekonomicznego. Jest to też wyzwanie dla bezpieczeństwa ontologicznego. Młode pokolenie, wychowane w indywidualizmie i dobrobycie, nie chce

³¹ Ibidem, s. 27-57.

³² Ibidem, s. 132-139; G. Sorman, *Dzieci Rifa'yi. Muzułmanie i nowoczesność*, Warszawa 2007.

³³ D. Moisi, op. cit., s. 147-181.

³⁴ D. Landes, *Bogactwo i nędza narodów*, Warszawa 2007; N. Ferguson, *Cywilizacja: Zachód i reszta świata*, Kraków 2011.

zmieniać świata, ale raczej chce przed nim ochrony. Młodzi ludzie w niepokoju po kryzysie 2008 roku poszukują miejsca chronionego przed globalizacją, skupiają się na rozrywce i wirtualnym świecie. Skutkiem tego jest – zdaniem Moisi – powszechne wśród młodych Europejczyków poczucie braku sensu, rezygnacji i słabości³⁵. Powyższe ujęcia korespondują z tezami A. Giddensa i B. Steele’a. Wydaje się, że rozwój badań nad tożsamością podkreśli znaczenie wartości i emocji zarówno dla podmiotów indywidualnych, jak i instytucji takich jak państwo.

Bezpieczeństwo ontologiczne w praktyce

Ludzie są jedynymi istotami żywymi, które są gotowe oddać życie w zamian za sens, jaki jednostka lub grupa nadała ich istnieniu. Liczne w historii przypadki ignorowania instynktu samozachowawczego, decyzje o wojnach czy drastyczne praktyki, np. ascetyczne, wynikają z przyjętych przez jednostki i zbiorowości systemów wartości. Zdaniem Brenta Steele’a również i państwa stosują moralne bądź honorowe sposoby uzasadniania swej aktywności³⁶. Steele podkreśla, że również i państwa jako organizacje stworzone przez ludzi potrafią niekiedy poświęcić fizyczne bezpieczeństwo dla bezpieczeństwa ontologicznego. Zdaniem tego autora wiele zostało uczynione, by przeanalizować naukowo koszty rozmaitych „materialnych” zagrożeń bezpieczeństwa, takich jak wojny czy wyścig zbrojeń³⁷. Jednak niewiele zostało zrobione dla zbadania kosztów ignorowania zagrożeń bezpieczeństwa ontologicznego. W tym miejscu podkreśla znaczenie emocji wstydu (*shame*). Pojęcie „wstyd” określa sytuację, w której państwo nie realizuje swych funkcji, zadań lub celów, co może prowadzić do nagłej konfrontacji z powstałymi problemami. Wiele takich sytuacji opisano w literaturze poświęconej tzw. państwom upadłym (*failed states*), które nie realizują swoich podstawowych funkcji, np. nie zapewniają bezpieczeństwa, prawa ani podstawowych usług publicznych, nie kontrolują terytorium lub nie są w stanie wyegzekwo-

³⁵ D. Moisi, op. cit., s. 161-163.

³⁶ B. Steele, op. cit., s. 2-4.

³⁷ Ibidem, s. 3.

wać własnego monopolu na użycie siły. „Wstyd” jest tu metaforą głębokiego poczucia niepewności/niebezpieczeństwa obywateli (*insecurity*). Występowanie tak pojętego „wstydu” prowadzi do delegitymizacji państwa jako politycznej organizacji społeczeństwa na danym terytorium. Takie państwo nie zapewnia ludności podstawowych wartości i nie jest szanowane ani przez mieszkańców, ani na forum międzynarodowym.

Steele analizuje kilka przykładów aktywności państw, mających na celu zadbanie o bezpieczeństwo ontologiczne i legitymizację własną. Przykładami tymi są porażki państw zachodnich w zapobieganiu konfliktom w Rwandzie i na Bałkanach w latach 90. XX wieku oraz interwencja NATO w 1999 roku³⁸. Pozwolenie na wystąpienie sytuacji ludobójstwa w Rwandzie i w byłej Jugosławii stawiało państwa europejskie w sytuacji „wstydu”. Rozwój państw zachodnich po II wojnie światowej był uzasadniony postulatami takimi jak: „nigdy więcej wojny”, „nigdy więcej Holocaustu”. Wystąpienie wydarzeń mających znamiona ludobójstwa i bierność państw zachodnich wobec biegu zdarzeń w Rwandzie i na Bałkanach podważał jedno z podstawowych założeń ich polityki po 1945 roku. Początkowy brak empatii spowodował odnowienie historycznego poczucia winy Zachodu za dopuszczenie do zbrodni. W przypadku ludobójstwa w Afryce wymiar winy był podwójny, gdyż tereny te były uprzednio koloniami państw europejskich.

Innym przypadkiem omawianym przez Steele’a była wojna niemiecko-belgijska w początkowej fazie I wojny światowej. Belgia nie miała żadnych szans na militarne pokonanie Niemiec, ale honorowa walka w przegranej sprawie wzbudziła powszechny szacunek i nobilitację państwa belgijskiego, pomimo jego klęski. Obrona suwerenności i bezpieczeństwa obywateli odwoływała się tu również do idei tzw. wojny sprawiedliwej³⁹. Niekiedy doświadczenie traumatycznych wydarzeń w przeszłości lub skuteczna polityka w jakiejś sprawie tworzy ważny wymiar tożsamości danego państwa na dekady lub nawet stulecia. Przykładowo, neutralność Szwajcarii i państw skandynawskich uczyniła z nich wiarygodnych arbitrów procesów pokojowych

³⁸ Ibidem, s. 13-23.

³⁹ M. Walzer, *Wojny sprawiedliwe i niesprawiedliwe*, Warszawa 2010.

na całym świecie. Wspieranie przez Francję i Wielką Brytanię państw afrykańskich, będące przyjęciem symbolicznej odpowiedzialności za kolonializm, lub wspieranie przez Niemcy licznych uboższych państw europejskich i silne idee proeuropejskie w tym kraju są związane z ideą „odkupienia winy” i odpowiedzialności za wywołanie wojny światowej i związane z tym okresem zbrodnie. Pamięć o zwycięstwie wojennym w II wojnie światowej i trwaniu potęgi ZSRR budzi w Rosjanach dumę z ich historii i w ich mniemaniu legitymizuje do prezentowania się jako mocarstwo lub podtrzymywanie statusu „obrońcy Europy”. Niedocenianie tych faktów np. w Polsce postrzegane jest w Rosji jako niewdzięczność. Morderstwa polityczne i symbole walk lub okupacji pozostają kością niezgody pomiędzy wieloma narodami w Europie Wschodniej.

Podsumowanie: bezpieczeństwo ontologiczne a inne koncepcje

Powyższe wątki łączą się z kwestią tzw. *soft power*, czyli władzy politycznej opartej na ważnych lub atrakcyjnych normach, uznawanych przez elity i ludność różnych państw⁴⁰. Jednostki są tożsamościowo i emocjonalnie związane z państwami i wydarzeniami z ich historii. Nagły wzrost znaczenia kwestii nacjonalizmu i tożsamości w połowie XIX wieku w Europie wynikał z umasowienia edukacji, industrializacji i wprowadzenia koncepcji obywatelskości⁴¹. Elity, przywódcy, partie i całe państwa tworzą tożsamości jednostkowe i zbiorowe na bazie rozmaitych poglądów, systemów idei, religii, symboli czy zasobów materialnych. Zdaniem B. Steele’a możliwe jest wymienienie wewnętrznych mechanizmów, które pozwalają na skuteczne zapewnianie bezpieczeństwa ontologicznego w kontekście państwa. Należą do nich: (1) zdolności refleksji i zasoby materialne, (2) zdolność oceny kryzysów, (3) narracje państwowe o charakterze biografii/doktryny państwowej i (4) strategie dyskursywne innych podmiotów. Elementy te tworzą proces zapewniania bezpieczeństwa ontologicznego na poziomie państwa narodowego⁴². Autor stosuje te

⁴⁰ J.S. Nye, *Soft Power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej*, Warszawa 2007, s. 5-7.

⁴¹ A. Wojciuk, *Empires of Knowledge in International Relations*, London-New York 2018.

⁴² B.J. Steele, op. cit., s. 50, 68-75.

cztery kategorie we wszystkich studiach przypadku z dobrym skutkiem, gdyż pozwalają one skonkretyzować bazę źródłową do analizy idei. Tworzyć ją mogą wypowiedzi, teksty, programy, idee, dokumenty czy strategie, które tworzą dyskurs i pozwalają go monitorować.

Analiza wstępna zastosowania kategorii bezpieczeństwa ontologicznego zaprezentowana powyżej prowadzi do kilku wniosków. Po pierwsze, jest jednym z ważniejszych konkretnych przykładów użycia podejścia konstruktywistycznego do badań polityki i bezpieczeństwa. Po drugie, badanie zjawisk takich jak tożsamość, idee i emocje przywraca do łask badaczy nauk społecznych ogromne tradycje intelektualne filozofii i myśli politycznej. Po trzecie, badanie konkretyzacji idei abstrakcyjnych, takich jak „honor” czy „wspólnota” z pewnością dowartościuje humanistyczny wymiar nauk społecznych. Wynika to też z faktu, że idee stały się rynkiem, a humanistyka ponowoczesnym obszarem prestiżowej konkurencji pomiędzy państwami. Między innymi w ten właśnie sposób konkurencja o idee i zrozumienie świata staje się konkurencją o znaczenie kwestii tożsamości dla bezpieczeństwa.

Bibliografia

- Adler E., Pouliot V., *International Practices*, Cambridge 2011.
- Aron R., *Pokój i wojna między narodami*, Warszawa 1995.
- Bauman Z., *Płynna nowoczesność*, Kraków 2006.
- Bevir M., Rhodes R.A.W., *Teoria interpretacjonistyczna*, [w:] *Teorie i metody w naukach politycznych*, red. D. Marsh, G. Stoker, Kraków 2006.
- Beyme K. von, *Współczesne teorie polityczne*, Warszawa 2007.
- Buksiński T., *Zasady i metody interpretacji tekstów źródłowych*, Poznań 1991.
- Chernoff F., *Theory and Metatheory in International Relations*, New York-Basingtoke 2007.
- Cox R., *Social Forces, States, and World Orders: Beyond International Relations Theory*, „Millenium: Journal of International Studies” 1981, Vol. 10, No. 2.
- Dilthey W., *O istocie filozofii i inne pisma*, Warszawa 1987.
- Dobosz A., Kowalski A.P. (red.), *Bezpieczeństwo ontologiczne*, Bydgoszcz 2007.

- Ferguson N., *Cywilizacja: Zachód i reszta świata*, Kraków 2011.
- Gadacz T., *Historia filozofii XX wieku*, t.1, Kraków 2010.
- Giddens A., *The Consequences of Modernity*, Stanford 1990.
- Giddens A., *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge 1991.
- Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Warszawa 2010.
- Gombrowicz W., *Kurs filozofii w sześć godzin i kwadrans*, Kraków 2017.
- Hirschman A., *Namiętności i interesy*, Kraków 1996.
- Hopf T., *The Promise of Constructivism in International Relations Theory*, „International Security” 1998, Vol. 23, No. 1.
- Huntington S., *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 1996.
- Husserl E., *Filozofia jako ścisła nauka*, Warszawa 1992.
- Husserl E., *Kryzys nauk europejskich i fenomenologia transcendentna: wprowadzenie do filozofii fenomenologicznej*, Warszawa 2017.
- Ingarden R., *Wstęp do fenomenologii Husserla*, Warszawa 1974.
- Jackson R., Sorensen G., *Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych. Teorie i kierunki badawcze*, Kraków 2006.
- Kinvall C., *Globalization and Religious Nationalism: Self, Identity, and the Search for Ontological Security*, „Political Psychology” 2004, Vol. 25, No. 5.
- Kołakowski L., *Husserl i poszukiwanie pewności*, Kraków 2003.
- Kratochwil F., *Rules, Norms and Decisions*, Cambridge 1989.
- Landes D., *Bogactwo i nędza narodów*, Warszawa 2007.
- Lovejoy A.O., *Wielki łańcuch bytu: studium z dziejów idei*, Gdańsk 2009.
- Mamzer H., *Poczucie bezpieczeństwa ontologicznego*, Poznań 2008.
- Maslow A., *W stronę psychologii istnienia*, Warszawa 1986.
- Miś A., *Filozofia współczesna. Główne nurty*, Warszawa 1995.
- Mitzen J., *Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma*, „European Journal of International Relations” 2006, Vol. 12(3).
- Moisi D., *Geopolityka emocji. Jak kultury strachu, upokorzenia, nadziei przeobrażają świat*, Warszawa 2012.
- Morgenthau H.J., *Polityka między narodami. Walka o potęgę i pokój*, Warszawa 2010.
- Nye J.S., *Soft Power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej*, Warszawa 2007.
- Nye J.S., *Przyszłość siły*, Warszawa 2012.

- Pawłuszko T., *Teoria bezpieczeństwa a teoria pokoju*, [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Polska – Europa – Świat*, red. J. Zając, A. Włodkowska-Bagan, M. Kaczmarski, Warszawa 2015.
- Pawłuszko T., *Polish Approach to Security Studies. Between Political Science and Economy*, „Miscellanea Oeconomicae” 2017, Vol. 2. No. 4.
- Półtawski A., *Realizm fenomenologii*, Toruń 2000.
- Sadłocha J., *Krytyczna analiza kategorii interesu w teorii stosunków międzynarodowych*, Wrocław 2015.
- Sartre J.P., *Egzystencjalizm jest humanizmem*, Warszawa 1998.
- Sorman G., *Dzieci Rifa’u. Muzułmanie i nowoczesność*, Warszawa 2007.
- Steele B.J., *Ontological Security in International Relations. Self-Identity and the IR State*, Routledge, New York-London 2008.
- Świeżawski S., *Dzieje europejskiej filozofii klasycznej*, PWN, Warszawa 2004.
- Surowiec P., *Nation Branding, Public Relations and Soft Power. Corporatising Poland*, Routledge, London-New York 2017.
- Waligóra M., *Wstęp do fenomenologii*, Kraków 2013.
- Waltz K., *Struktura teorii stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2012.
- Walzer M., *Wojny sprawiedliwe i niesprawiedliwe*, Warszawa 2010.
- Wendt A., *Constructing International Politics*, „International Security” 1995, Vol. 20, No. 1.
- Wojciuk A., *Empires of Knowledge in International Relations*, Routledge, London-New York 2018.
- Zahavi D., *Fenomenologia Husserla*, Kraków 2012.
- Zarakol A., *States and Ontological Security: A Historical Rethinking*, „Cooperation and Conflict” 2017, Vol. 52.